

Geleneksel Su Değirmenlerinin (GSD) Türk Kültüründeki Yeri The Position of Traditional Water Mills (GSD) in Turkish Culture

Veli SÜME

Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, Türkiye
veli.sume@erdogan.edu.tr <https://orcid.org/>

Alındı: 20.12.2020 Kabul edildi: 25.12.2020 Yayınlandı: 29.12.2020

ÖZET

Geleneksel su değirmenleri, yüksekten düşürülen suyun potansiyel enerjisini mekanik enerjiye dönüştüren ve yakıt harcamadan çalışan ve ağırlıklı olarak tahıl öğütmede kullanılan hidrolik su yapılarıdır. Tarihten günümüze değişik coğrafyalarda, değişik yapılarda ve boyutlarda hep insanlara hizmet etmişler ve bulunduğu bölgenin sosyal ve kültürel açıdan gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Günümüzde bile öğütme özelliklerinin yanı sıra mikro türbin takılarak elektrik enerjisi elde edilebilmektedir. Bu bakımdan Türk kültüründe de önemli bir yer edinmiştir. Bu çalışmada Geleneksel Su Değirmenleri (GSD) hem tarihsel süreç itibarı, hem yapıldıkları malzemeler hem de Türk kültürü üzerinde sosyal ve kültürel etkileri incelenmiştir. Buldukları coğrafyada böyle etkin olmuşlarki türkölere konu olmuş, insanların buluşma kaynaşma noktası haline gelmiş, gençlerin sevdalık ettikleri aşkların yaşandığı mekanlar olarak yerini almıştır. Bu canlılığını az da olsa geçmişten günümüze devam ettirmiştir. Bu yönüyle temel gıdamız olan ekmeğin elde edilmesinde bir mihenk taşı olan Geleneksel Su Değirmenleri hep itibar görmüş canlı bir tarih olarak faaliyetine devam etmektedir.

ABSTRACT

Traditional water mills are hydraulic water structures that convert the potential energy of water dropped from a height into mechanical energy and operate without spending fuel and are mainly used for grain milling. They have always served people in different geographies, different structures and sizes from history to the present, and have contributed to the social and cultural development of the region where they are located. Even today, electrical energy can be obtained by installing a micro turbine in addition to its grinding properties. In this respect, it has an important place in Turkish culture. In this study, the social and cultural effects of Traditional Water Mills (GSD) on both the historical process, the materials they are made of and the Turkish culture have been examined. They have been so active in their geography that they have been the subject of folk songs, they have become a meeting point for people, and they have taken their place as places where the loves that young people love. It has continued this vitality from the past to the present. In this respect, Traditional Water Mills, which are a cornerstone in obtaining bread, which is our basic food, continue to operate as a vibrant history that has always been respected.

Anahtar Kelimeler

Geleneksel su değirmeni, sosyalleşme, Türk kültürü, değirmen türkölere; su

Keywords

Traditional water mill, Socialization, Turkish culture, mill songs, water power

Giriş

Değirmenler yapıldıkları dönemlerin mimari özelliklerini taşımalarının yanı sıra, buralara geliş gidiş, buralarda bekleme ve değirmenlerden elde edilen ürünlerin kullanımı aşamasında yapılan pek çok geleneksel uygulama ile yöre kültüründe kalıcı izler bırakmışlardır. Değirmenler genellikle yerleşim alanlarının dışında inşa edilmiş olup bir kişi veya bir aileye aittir ve isimlendirilirken genellikle değirmeni ilk kuran kişinin ismi ile anılmaktadırlar.

Bir zamanlar her yörede işleyen geleneksel su değirmenlerinin büyük bir kısmı yılın 9-10 ayı çalışmakta iken günümüzde bu süre oldukça kısalmıştır. Ağırlıklı olarak öğütülen ürünler mısır, buğday ve hayvan yiyeceği olarak kullanılan arpa vb. karma ürünlerdir. GSD'ler yaz aylarında suyun az olduğu zamanlarda veya ürün gelmediği dönemlerde çalıştırılmamakta ve genel bakımları yapılmaktadır [1].

1. GELENEKSEL SU DEĞİRMENLERİNİN (GSD) TARİHİ SÜRECİ

Geleneksel su değirmenleri, yüksekten düşürülen suyun potansiyel enerjisini mekanik enerjiye dönüştüren ve yakıt harcamadan çalışan ve ağırlıklı olarak tahıl öğütmede kullanılan hidrolik su yapılarıdır.

İnsanoğlu yaklaşık on bin yıl önce buğday üretmeye başlamıştır. Geleneksel su değirmenlerinin kullanımı, uzun ve köklü bir tarihi geçmişe dayanmaktadır. Arkeolojik kazılardan anlaşılmaktadır ki insanoğlunun en erken gelişme gösterdiği teknolojik alanlardan biri değirmenciliktir. İlk insanlar önceleri buğday ve mısır gibi sert taneli tahılları, içi oyulmuş taş havanlarda döverek öğütmeye başlamışlar, ardından dairesel dönme hareketine sahip, taş el değirmenlerini kullanmaya başlamışlar, daha sonra ise, Pompei Değirmeni denilen taş değirmenleri kullanılmaya başlanmışlardır. Taşların döndürülmesi yoluyla sağlanan öğütme gücü, değirmenlerin bu metotla gelişmesinin önünü açmıştır. Nitekim taşların dönmesini sağlamak için sırasıyla önce insan ve hayvan gücünden yararlanılmış, daha sonra ise, rüzgâr ve hidrolik (su) enerji kullanılmaya başlanmıştır.

Tarihte bilinen ilk su değirmenlerinin MÖ 100 yılında Eski Yugoslavya ve Arnavutluk'ta ilk kez kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. Yine, Anadolu da, M.Ö. 1. yüzyılın sonlarına doğru bazı nehirler üzerine su değirmenleri kurulmaya başlanmıştır. O zamanlar bunların çalışması için çok hızlı akan nehirler gerektiğinden nehir kenarlarına kurulmuşlardır.

Özellikle Karadeniz Bölgesi ile İç Anadolu bölgesi, su değirmenlerinin ilk kurulup, yayıldığı yerler olarak dikkati çekmektedir. Böylece 19. yüzyıla kadar değirmen teknolojisi büyük ölçüde su enerjisine bağlı olarak gelişmiştir.

2. GELENEKSEL SU DEĞİRMENLERİNİN (GSD) YAPIMINDA KULLANILAN MALZEMELER

Tarih öncesinde ilk yapılışından günümüze kadar gelebilen değirmenler malzeme açısından incelendiğinde kullanılan malzemenin kargir olduğu ve genellikle taş malzemeden yapıldıklarını görmekteyiz. Yapının daha dayanıklı olmasını sağlamak için horasan harcı diye bilinen bir harç ile bu taşların sıvandığı görülmektedir.

Yükseklikleri 2,5-3 metre arasında değişen yapıların, üst tarafları beşik çatı şeklinde yapılmakta ve ağaç kirişlerle desteklenmek suretiyle yapılmışlardır. Çatıların üstü ise kiremitlerle veya sacla kapatılmıştır. Bu yapıların yanı sıra ahşap ve kerpiçten yapılan değirmen binalarını da mevcuttur. Zamanla hasar gören değirmenlerin tadilatı sırasında ise, artık tuğla ve briketler kullanılmaya başlanmıştır.

Şekil 1. Geleneksel Su Değirmenine (GSD) Ait İç Görünüş

Dışarıdan basit bir yapı gibi görünen değirmenlerin işleyişini irdeledikçe sanıldığı gibi olmadığını görülmektedir. Bir değirmeni işler hale getirmek için oldukça fazla teknik bilgi gerektiren araç-gereç ve bölüme ihtiyaç vardır.

Bu araç-gereç ve bölümlerin bazıları taban tavası, taban tahtası, mazı (mil), değirmen taşı, alt tekne, tahıl ambarı, çark, kepçe, poyra, baltacık, havuz, ark, kanal, savacak, dümen, çakıldak, domuzluktur (Şekil 1,2), [2-7].

Şekil 2. Geleneksel Su Değirmenine (GSD) Ait Dış Görünüş

3. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATTA GELENEKSEL SU DEĞİRMENLERİ (GSD)

Değirmenler temel bir ihtiyacı karşılamaya yönelik mekânlar olsalar da, değirmene geliş-gidiş, değirmende bekleme ve elde edilen ürünlerin kullanımı aşamasında yapılan uygulamalar ile geleneksel kültürde önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Geleneksel uygulamada her değirmende bir değirmenci bulunmaktadır. Bu değirmenci ya o değirmenin sahibi ya da değirmen sahibi tarafından tutulan kişidir. Değirmene getirilen ürünlerin

tamamı değirmenci tarafından öğütülmekte ürün sahipleri öğütme işine karışmamaktadır. Değirmenci yaptığı bu iş karşılığında elde edilen unlardan belirli bir hak almaktadır. Değirmenci hakkı yörede oldukça kutsal sayılmaktadır. Bu nedenle hakkın değirmencinin kendisi tarafından alınması ve öğütülen un değirmenden çıkmadan önce verilmesi bir gelenek haline gelmiştir. Değirmene ürünlerini getirenler değirmenci tarafından getirme zamanına göre sıraya konulmakta ve ürünler bu sıraya göre öğütülmektedir. Ürün ne kadar çok olursa olsun bir kişinin ürünü bitirilemeden diğerinin işine başlanılmamaktadır. Ancak işi acele olan bir kişinin ürünü gelirse oradaki diğer bekleyenlerin rızası alınmak şartı ile ona öncelik verilmektedir. Tarlalardan alınan ürünler öğütülmek üzere hemen su değirmenine götürülmektedir. Evlerde mutlaka bir takım işlemlerden geçmek zorundadır. Yörede tahıl hazırlama denilen bu işlemlerde öğütülecek buğdaylar öncelikle yıkanmakta ve kurumaya bırakılmakta, kuruduktan sonra eleklerden geçirilerek, mısırlar ise, koçanlarından ayrıldıktan sonra yine eleklerden geçirilerek ayıklandıktan sonra değirmenlere götürülmektedir. Değirmenden alınan unların ise, evlerde tekrar elenerek kepeğinden ayrılması gerekmektedir. Değirmenlerde öğütülen unun lezzetinin nereden geldiği sorusu değirmen taşının dönme hızı ile ilgili olarak cevaplandırılabilir. Taşların dönme hızı çok fazla olmadığı için öğütülen un uzun vadede elde edilse bile yöresel tabirle yanmamakta ve bu nedenle lezzetli olmaktadır. Su değirmenlerinde öğütülen unlar aynı zamanda insan sağlığı açısından şifa kaynağı olarak nitelendirilmektedirler. Unun kepeğinden tam olarak ayrılmaması sebebiyle bu undan yapılan yiyeceklerin hazmı daha kolay olmaktadır. Bu sebeple de özellikle mide hastalıklarına iyi geldiği söylenmektedir. Değirmencilikte kutsal sayılan hak olgusu getirilen ürünün geri verilmesinde de kendini göstermektedir. Getirilen hiçbir ürün birbiriyle karıştırılmamakta kim hangi ürünü getirdiyse o üründen elde edilen un geri verilmektedir. Geçmiş dönemlerde değirmenlere götürülen ürünlerden öğütülen unlar kısa sürede geri verilemediği için ürün sahipleri birkaç gün değirmende vakit geçirmek zorunda kalabiliyorlardı. Bu durumlarda değirmenlerde beklemeyi tercih edenler beslenme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir takım yiyecek ve içecekleri de yanlarında getirirler ve ortak sofralarda bunları tüketirlerdi. Farklı yerlerden gelip birbirlerini tanımayan bu insanların, geçmişte yiyecek içecek paylaşmanın yanı sıra vakit geçirmek amacıyla birçok konuda uzun sohbetler ettikleri, çeşitli yemekli toplantılar düzenledikleri, yöresel türküler, ilahiler söylemek, zaman zaman kuranı kerim tilavetleri yaparak ve geliştirdikleri ilişkiler sayesinde pek çok ticari faaliyetlerini de burada gerçekleştirdikleri söylenmektedir.

Bu manada değirmenler türkülerimize konu olmuştur. Mesela;
Değirmenin bendine / Döner kendi kendine.

Değirmen üstünde vurdular beni.

Kahpe felek değirmenin döndü mü / Döne döne nöbet bize geldi mi / Gıyı köyden dünür gelmiş yârime / Emirdağ'ın berduşları öldü mü?

Değirmende döner taşım/Sevda değil bu bir hışım.

Değirmenin bendi miyim / Ah ben o yârin dengi miyim.

Değirmenden fener aldım /Ah ben yâre neler aldım.

Değirmen boş dolanır/ Suyu serhoş dolanır / Yâri güzel olanın /Aman başı bir hoş dolanır.

Değirmen düzen olmaz/ Bu sevda biznen olmaz /Gel bu sevdadan vazgeç / Dinin dinime uymaz.

Değirmen sala benzer (anan öle) /Kız dilin lala benzer /Terlemiş yanakların (anan öle)/ Erimiş bala benzer.

Değirmen üstü çiçek /Oy kızlar naz eğleme/ Orak getirin biçek/ Ölürem kızlar naz eyleme.

Olmaz kızım olmaz, oluklar suyla dolmaz/ Elma yanak benim de olsa senin buğday un olmaz.

Değirmenler ayrıca yörede evlilik kurumunun ilk temellerini atıldığı yerlerden biri olarak da önemli mekânlardır. Değirmenlerde geçirilen zamanlarda gerek evlilik çağındaki kişiler gerekse aile büyükleri tarafından görüp beğenilen adayların seçimi buralarda yapılabilmektedir.

Değirmen ve çevresinde oluşan birçok inanış da göze çarpmaktadır. Bunların en başında geleni değirmenlerde geceleri cinlerin yaşadığına dair olanıdır. Bu inanış sebebiyle gece vakti boş değirmene giden kişiler değirmene yaklaştıkları zaman ya bir ışık yakmakta ya da gürültü yaparak

değirmene girmektedirler. Bu davranışlar değirmende bulunduğu düşünölen cinlerin oradan kaçmasına yönelik olarak yapılmaktadır. Geleneksel költürümüzde “nimet” diye nitelendirilen ekmeğın yapımında kullanılan unun üretildiğı yer olması nedeniyle de kutsal yerler olarak görölen değirmenlere girilirken kıyafetlerin mümkün olduğı kadar temiz olmasına dikkat edilmektedir. Değirmenlerden içeri girilirken mutlaka besmele çekilmekte ve unun etrafa saçılmamasına ve üzerine basılmamasına özen gösterilmektedir. Ayrıca yörede kutsal yerler olarak görölen bu değirmenlerden bazılarının günümüzde devam etmemekle birlikte geçmiş dönemlerde ziyaret ve adak yeri olarak da kullanıldığı ve değirmenlerin etrafında bulunan büyük ağaçlara dileklerin yazılı olduğı kağıtlar asıldığı ve bezler bağlandığı söylenmektedir [8-14].

SONUÇ VE ÖNERİLER

Geleneksel Su Değirmenleri (GSD) költürümüzde oldukça köklü bir geçmişe sahiptir. Sosyal ve költürel açıdan ve çok boyutlu bir olgu olarak hala yaşamaktadır. Tarih öncesi dönemden günümüze dek, Orta Asya’dan Anadolu’ya ve Balkanlara, insan ve toplum yaşamında vazgeçilmez bir öneme sahiptirler. GSD’ler Türklerin ve költürlerinin yaşadığı tüm coğrafyalarda, sosyal bir olgu ve gerçeklik olarak yaşam tarzını şekillendiren etkenlerden biridir. Aynı zamanda költürel bir olgu olarak GSD’ler, türküler ve onlara bağlı yaşayan halaylar danslar ve seyirlik oyunlar başta olmak üzere geleneksel sözlü költürü besleyen, onu zenginleştiren bir unsurdur.

Sonuç olarak, araştırmamızın odak noktasını oluşturan geleneksel su değirmenleri (GSD), Türk költürü açısından türkülerimizde hala yaşamaktadır. Sosyal ve költürel olarak GSD’ler sosyal bir iletişim aracı olarak türkülerimize konu olmuştur. Aşkların sevdaların yaşandığı buluşma noktaları olmuştur. Böylelikle onlarca aşk sevda türkülerine tema olmuş, değirmen bendi, değirmen taşı, değirmen üstü... şeklinde almıştır.

Değirmen motifli türküler, bir költüre özgü en eski unsurların, zaman içinde sosyal gerçeklikten, költüre özgü sanatsal buluşlara nüfuz ettiğini, onu çevrelediğini göstermiştir. Değirmen türkeleri ve oyunları ise, sosyal gerçekliği kendi kurgusal dünyasında göreceli olarak yansıtmaktadır. Kökleri mitolojik dönemlerin bereket törenlerine kadar uzanan oyunlara dayanmakta, eşlik ettikleri oyunlarla birlikte bu türküler, açıkça söylenemeyen ve bilinçaltı fantezilerin dışavurumunda geleneksel ve meşru bir yol sunmaktadır. Vurgulamak istediğimiz son durum konma, aktarım ve dışavurum imkânından da öte, türküler yoluyla değirmenin költürümüzde, onca zenginlikler ile imgeler yaratarak yaşamına devam etmektedir

Not

Yazar tarafından herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

KAYNAKÇA

Çalışlar, A. (2013). *Felsefe Sözlüğü*. Cem Yayınevi.

Çelikkaya, H. (2020). *Fonksiyonel Eğitim Sosyolojisi*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Erdoğan, İ., & Alemdar, K. (2005). *Popüler Költür ve İletişim*. İzmir: Erk Yayınevi.

Hatıpler, M. (2017). Postmodernizm, Tüketim, Popüler Költür ve Medya. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32-50.

Köse, A. (2014). Değişimin Gölgesindeki Gelenek: Popüler Diziler Ve Farklılaşan Ad Verme Költürü. *milli folklor*, 291-306.

- Kula, N. (2012). TV Dizileri Yoluyla Yeniden Üretilen Tüketim Kültürü. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*.
- Oktay, A. (2002). *Türkiye'de Popüler Kültür*. İstanbul: Everest.
- Oskay, Ü. (2004). *Yıkanmak İstemeyen Çocuklar Olalım*. Yapı Kredi Yayınları.
- Yanık, A. (2016). Yeni Medya Nedir Ne Değildir. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.
- Yenişehirlioğlu, F. (Mayıs 1991 - Haziran 1992). Kimlik Marjinalliği ve Mekân Sempozyum Öncesi Konferanslar & Paneller. Ankara.